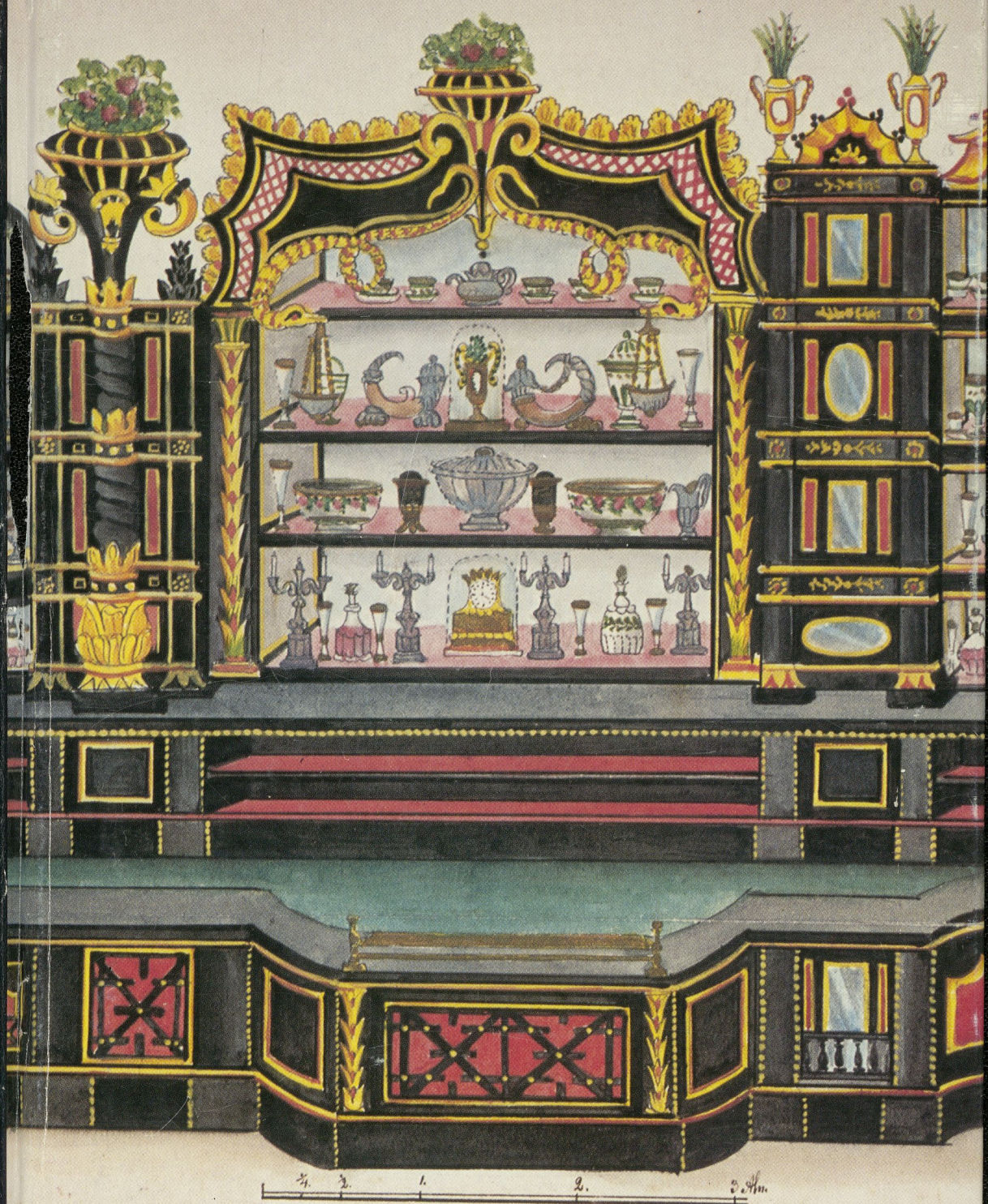
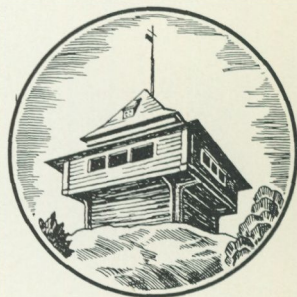

Fataburen

1975

FÖR TJÄNSTEBRUK

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktion: Christian Axel-Nilsson, Nils Erik Bæhrendtz, Mats Rehnberg,
Skans Torsten Nilsson

Pärmens färgbild: Detalj av butiksinredning, två varianter. Ur en handritad
och akvarellerad mönsterbok som tillhört stockholmssnickaren Friedrich
Rambach, verksam 1834–1861. Se uppsatsen sid. 35.

Tryckt hos Berlingska Boktryckeriet, Lund 1976
ISBN 91 7108 097 X

Hur står det till med våra fäbodar?

En redogörelse för Nordiska museets fäbodinventering

Anders Nyman

Fäboddriften är en mycket ålderdomlig form av boskapsskötsel, som har varit allmän i Norrland och nordligaste Svealand. Innom denna del av landet har förutsättningen för spannmålsodling varit mindre god eller kanske saknats helt, därför har boskapsskötseln här sedan gammalt dominerat i förhållande till det egentliga jordbruket med huvudvikten lagd på spannmålsodling. Det förhållandevis stora antalet djur behövde mer bete och mer vinterfoder än vad hemmamarkerna förr kunde tillgodose, speciellt innan man börjat med vallodling. All den odlade jorden användes då huvudsakligen till sädesodling. Man var därför tvungen att sommartid driva boskapen till avlägsna betesplatser – till fäbodarna.

De stora boskapsbesättningarna krävde ansevliga foderkvantiteter för den tid av sju till åtta månader, som de skulle födas inne. Hela sommaren upptogs också befolkningens tid fullständigt av en sträng och ihållande foderfångst. Från allehanda naturliga slåttermarker insamlades hö. Fodret utdrygades även med löv, bark och lav.

Genom att fäbodarna ofta var svårtillgängligt och avlägset belägna – ibland militals från hemgården – var man tvungen att i fäboden bereda mjölken till hållbarare produkter såsom smör och ost samt av vasslan tillverkad mesost eller messmör.

De byggnader som nödvändigt behövdes för fäboddriften var bostad och arbetsplats för fäbodflickan samt mjölkbod för förvaring av mjölken och mjölkprodukterna. Över natten ställdes korna in i ett fähus där de

mjölkades kväll och morgon. På de fäbodvallar där man slog gräset hade man hölador. Oftast var fäbodvallen omgärdad och indelad genom ett omfattande hägnadssystem.

Husbeståndet i fäbodarna har i större utsträckning bevarat en ålderdomligare och primitivare karaktär än i bygden i övrigt. Sålunda kan man nu endast här som relik återfinna det enrummiga eldhuset, som med sin skorstenslösa mitthärd, utgör vår äldsta bevarade bostadstyp. Det har därför ansetts som en väsentlig och betydelsefull uppgift att utforska fäbodarnas ålderdomliga byggnadsskick jämte anläggningarnas lokalt mycket varierande planlösning grundad på olikartade funktions- och ägandeförhållanden.

Fäboddriften passar dåligt in i ett rationellt jordbruk. Därför har fäbod efter fäbod lagts ned. Vad som främst orsakade denna nedläggning var dels att mejerierna ej kunde avvara mjölken under sommarmånaderna, dels att bete och slåtter genom vallodlingens införande kunde erhållas hemmavid och dels att bönderna i våra dagar i stor utsträckning driver sitt jordbruk kreaturslöst eller med icke mjölkande djur.

Om fäboden lämnas öde och husen inte längre brukas förfaller den snabbt, samtidigt som landskapsbilden förändras sedan betning och slåtter upphört. Skogen vandrar in på vallen bland husen och utestänger en ofta milsvid utsikt. När fäboddriften med mjölkande djur lagts ned utnyttjas en del stugor och fähus av skogsarbetare och deras hästar. De lättillgängliga och naturskönt belägna fäbodarna började an-

1. Vår äldsta bevarade bostadstyp är det s.k. eldhuset, som från den skorstenslösa mitthärden släpper ut röken genom ett hål i ryggåstaket. Huset tjänar både som bostad och som arbetsplats. Interiör av "störös" på Uthusvallen i Tännäs sn, Härjedalen. Foto S. Erixon och O. Ekberg 1927. Nordiska museet.

2. Här "buför" man till sommarens fäbodvistelse. Efter korna kommer hästarna med diverse förnödenheter lassade över klövjesadlarna. Flertalet kor är av den förr så vanliga kulliga fjällrasen. Fotografiet, troligen från sekelskiftet, är taget i Myssjö sn, Jämtland. Foto N. Thomasson, i Nordiska museet.

3. En mångfald grå, timrade hus ligger på fäbodvallen. Stugor för fäbodflickorna att bo och arbeta i. Mjölken och mjölkprodukterna förvaras i boden. För kreaturen finns fähus, där de mjölkas och släpps in över natten. Det hö som eventuellt tas tillvara läggs in i hölador för senare hemtransport på vinterföret. Äldre foto i Nordiska museet.

4. I första hand är det uthus som fähus och hölador som drabbas av förfall, när fäbodriften upphör. Stugorna har lättare att överleva som fritidshus. Ett exempel på be-
drövtligt förfall utgör detta fähus från Kol-
marks fäbodan i Älvdalens sn, Dalarna.
Foto Marianne Olsson 1962. Nordiska
museet.

5. Under bränslebristens dagar i samband
med andra världskriget sågades tyvärr
åtskilliga fäbodhus upp till ved. Foto A. Ny-
man 1947. Nordiska museet.

vändas för fritidsbruk. Genom det växande
nätet av skogsbilvägar har fler och fler fä-
bodar blivit åtkomliga med den egna bilen
och sålunda blivit attraktivare för fritids-
folket. Exempel finns även på att körväg
till fäboden gjort att man återupptagit drif-
ten med mjölkkor. Mjölken har då oftast
körts ner till bygden med bil. Även icke
mjölkande djur har man transporterat upp
till fäbodbetet.

När fritidsfolket tar fäboden i besittning, är
det vanligtvis stugorna som överlever un-
der det att fähusen och de andra uthusen
får förfalla. Härigenom uttunnas fäbodval-
lens husbestånd till skada för den genuina
fäbodmiljön. Många fäbodstugor har för-
vanskats genom hårdhänt och okunnig om-
byggnad till "sportstugor" och andra har
plockats ner för att återuppstå i annan mil-
jö. Under bränslebristens dagar i samband
med andra världskriget sågades tyvärr
åtskilliga fäbodhus upp till ved. Här och
var kan man få se exempel på modern ny-
bebyggelse, som på ett för fäbodmiljön
olyckligt sätt tränger in på vallen.

Glädjande nog har ett stigande intresse för
att ta till vara och nyttiggöra fäbodanlägg-
ningarnas värden i form av byggnader och
attraktiv miljö gjort sig påtagligt märk-
bart. Ett bevis på detta intresse utgör
den riksdagsmotion som 1970 anhöll om
statlig hjälp för bevarande av fäbodkultu-
ren i Sverige (AK nr 482). Ur riksantikva-
rieämbetets yttrande till utbildningsdepar-
tementet över denna motion kan anföras:
"Ur kulturminnesvårdens synpunkter
måste det anses vara en synnerligen ange-
lägen uppgift att tillse att ett tillräckligt
stort och representativt urval fäbodanlägg-
ningar bevaras åt framtiden och detta på sådant sätt
att också kommande generationer kan bil-
da sig en uppfattning om deras ursprungliga
utseende och användning." Vidare an-
förde ämbetet det nödvändiga i att bestän-
det av fäbodanläggningar inom landet blir föremål för
en sakkunnig inventering för att därige-
nom möjliggöra ett representativt urval av
de värdefullaste objekten, lämpade att upp-
rusta och vårda – inte bara husbeståndet

6. Med hjälp av Arbetsmarknadsstyrelsen har en del utvalda fäbodmiljöer förtjänstfullt och efterföljansvärt blivit upprustade. Ett utmärkt exempel på detta utgör Ärteråsens fäbodar i Ore sn, Dalarna. Flickorna framför ett av de upprustade eldhusen med sin mjölkbod är deltagare i 1974 års "fäbodskola", öppen för ungdomen från hela landet. De får här i internat grundligt lära sig hur man levde och arbetade i fäbodarna. Foto A. Runns 1974.

utan även landskapet kring fäbodarna. Inventeringen skulle även medverka till att få fram det icke ringa antal fäbodar, som skulle kunna räddas åt framtiden genom att tjäna som fritidsanläggningar av olika slag. Riksdagsmotionen resulterade icke i något statligt stöd.

Vid ett möte våren 1972 mellan representanter för Samfundet för hembygdsvård, fäbodkommitté, Riksantikvarieämbetet och Nordiska museet framstod nödvändigheten av att få till stånd en översiktlig inventering av det i museer, arkiv och institutioner insamlade fäbodmaterialet som ytterst angelägen. Med hjälp av fondmedel kunde Nordiska museet starta inventeringsarbetet med temanamnet "Fäboden som anläggning". Avsikten med inventeringen var att genom sammanställning och bearbetning av det rika fäbodmaterial som hittills samlats, möjliggöra en korrekt be-

dömning av vilka fäbodanläggningar som bör bevaras inom ramen för den allmänna kultur- och naturvården, liksom vilka anläggningar som lämpar sig som fritidsmiljö. Att inventeringsarbetet så helt inriktat sig på fäboden som anläggning beror på tidsfaktorn. Genom vanvård, felaktig upprustning eller genom ovidkommande nybebyggelse hotas fäbodarna nu av att snabbt ödeläggas eller förvanskas.

Emedan Nordiska museet dels har landets största materialsamling rörande fäbodväsendet, och dels har tillgång till etnologisk och byggnadshistorisk sakkunskap, har fäbodinventeringen förlagts dit. Den sker i nära samråd med Riksantikvarieämbetet, landsantikvarierna från berörda län och Samfundet för hembygdsvård. Den stora roll som fäbodväsendet spelat i den svenska bondenäringens historia, samt den relikrtade byggnadskultur, som varit utmärkan-

7. Professor Sigurd Erixon demonstrerar Ärteråsens fäbodar för världsetnologkongressens deltagare år 1951. Foto Barbro Wahlström.

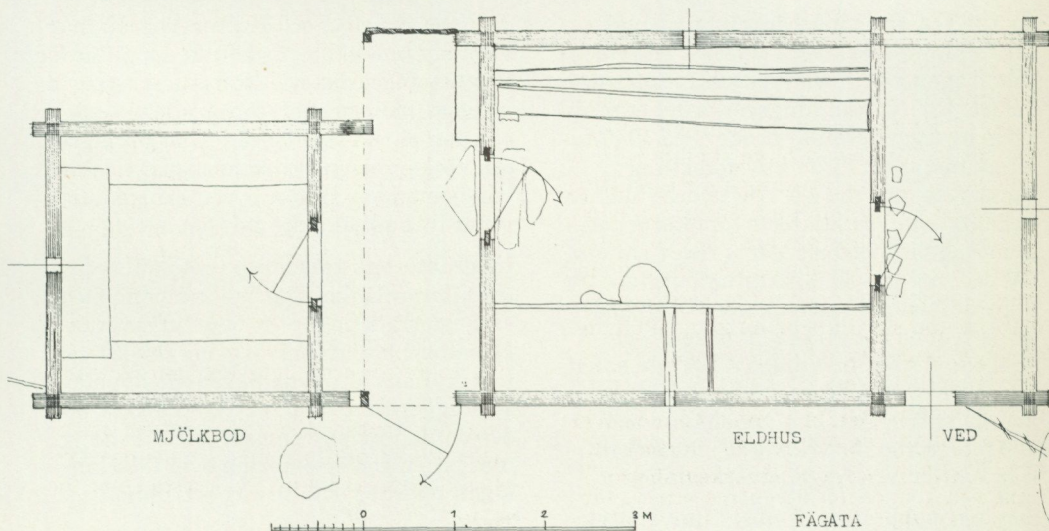
de för fäbodarna, har gjort att fäbodforskningen ansetts som en synnerligen angelägen arbetsuppgift för Nordiska museet. Redan i 1880-års stadgar för Nordiska museet angavs syftet vara att "gagna vetenskapen". Forskningen har sålunda redan från första början gått hand i hand med den museala föremålsinsamlingen. Regelrätta fältforskningar med uppmätning och fotografering av hela byggnadskomplex företogs vid museet första gången 1896 och med hjälp av arkitekter och teknologer kom ett mera metodiskt fältarbete i gång 1905 under Axel Nilssons ledning. När Sigurd Erixon år 1912 kom till Nordiska museet fortsatte han Axel Nilssons byggnadsforskningar. Sigurd Erixon såg dock i högre grad byggnaderna i deras sociala sammanhang och kom därför att intressera sig för

bebyggelsen i vidare mening, för gårdstyper, byar och liknande samt i hög grad för fäbodarna.

När Sigurd Erixon år 1915 vid Nordiska museet startade sina byundersökningar, som senare resulterade i museets fältapparat – Etnologiska undersökningen –, insåg han att fäbodarna förtjänade en speciell uppmärksamhet. Med hjälp av museimän, arkitekter och fotografer insamlade han under nästan två decennier till museet ett omfattande, ovärderligt fältmaterial i form av situationsplaner, uppmättningsritningar, fotografier och uppteckningar. Även från tiden före 1915 finns i museet ett aktningvärt material, där fotografierna är speciellt värdefulla genom sin sanna dokumentation av ett nu till största delen försvunnet fäbodliv.

8-9. Ärteråsens förnämliga fäbodrar har vid flera tillfällen besökt av Nordiska museet, första gången 1918. Ovan: Svalen mellan mjölkbod och eldhus. Foto S. Erixon och O. Ekberg 1926. Nordiska museet. Som synes var då fäboddriften i full gång. Under: Plan av samma byggnader. Uppmätning av M. Mogensen 1926. Nordiska museet.

10. Några koppar kaffe var ett efterlängtat avbrott i det strävsamma arbetet på fäboden. Fäbodstugorna ligger samlade sida vid sida. Sörfläke fäbod i Anundsjö sn, Ångermanland. Foto insänt av Nils Hellstrand, Bredbyn, till 1962 års fäbod-enkät.

År 1928 utsände museet och Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala en gemensam frågelista till sina respektive ordsmedelare. En ny insamlingsverksamhet med hjälp av frågeformulär bedrevs på 1940-talet av Institutet för folklivsforskning i samarbete med museet. Detta och tidigare insamlat material tjänade som karteringsunderlag för fäbodväsendets redovisning i "Atlas över svensk folkkultur", utgiven av Sigurd Erixon. I samband med utgivandet av de tvenne bokverken "Fäbodar" och "Fäbodminnen" anordnades 1962 en enkät i Jordbrukarnas Föreningsblad. Det inkomna materialet, bl.a. innehållande över 700 fotografier, är arkiverat i museet liksom svaren från frågelistverksamheten.

Seminarieuppsatser, främst i universitets-

ämnen Etnologi och Kulturgeografi, har visat sig innehålla värdefulla uppgifter för inventeringsarbetet. Litteraturexcerpering ur bygdemonografier, topografiska verk och periodiska skriftserier samt ur dags- och veckopressens klipp har varit tidskrävande men har tillfört inventeringen uppgifter från såväl äldre tid som nutid.

Lantmäteriets kartor och protokoll redovisar fäbodanläggningarna i samband med skiftesförrättningar. De olika utgåvorna av ekonomiska kartverket, generalstabs- och topografiska kartorna liksom de flygbilder som ligger till grund för nytrycken är betydelsefulla i inventeringsarbetet, då de medger en god orientering över fäbodanläggningarnas omfattning och miljö.

11. Skarptäkts långfäbodrar i Älvdalens sn, Dalarna. En flygbild kan på ett förträffligt sätt avslöja husbeståndet på fäbodvallen. Den taklösa ladan nedtill till vänster visar ett begynnande förfall. Sedan betesgången och slåttern upphört börjar skogen tränga in på vallen. Flygfoto genom Södermanlands flygflottilj, godkänd för publicering av Försvarsstaben.

12. Så här livfullt kunde det se ut när driften var i full gång vid fäbodarna. Nyskogens fäbodarna i Ljusdals sn, Hälsingland. Foto 21 aug. 1898 av A. F. Gustafsson, i Nordiska museet.

En värdefull kunskap om det aktuella läget för fäbodarna erhålles genom svar på de frågeformulär som Fäbodkommittén årligen skickar ut till sina ortsombud. Det har under inventeringsarbetet visat sig nödvändigt att genom resor eller genom skriftlig kontakt med lokal expertis kontrollera, komplettera och aktualisera material från fäbodarna av särskilt intresse. Det är exempelvis betydelsefullt att få kännedom om tillståndet hos de fäbodarna som Nordiska museet för 40–50 år sedan undersökt och dokumenterat. De var då ståtliga anläggningar i full drift och med intakta byggnader. I dag råder kanske djupaste förfall. Med hjälp av det dokumentära arkivmaterialet underlättas eventuella rekonstruktioner.

En klagörande diskussion över formerna för samarbete vid inventering av fäbodarna mellan landsantikvarierna i fäbodlänerna

och Nordiska museet anordnades i maj 1973 av Riksantikvarieämbetet. Härvid beslöts bl.a. att läns museerna för sina förestående bebyggelseundersökningar för den fysiska riksplanen skulle få tillgodogöra sig Nordiska museets fäbodmaterial för de aktuella områdena. I utbyte skulle museet få resultatet av de lokala fältningsarbetena för sammanställning med redan registrerat material.

Museets inventeringsresultat har visat sig vara användbart inte bara inom kulturminnesvården utan även i samband med naturvårdsinventeringar. Sålunda har till exempel Naturvårdsenheten vid Väster-norrlands länsstyrelse begärt och erhållit registrerat fäbodmaterial från museet för sitt planeringsarbete för den s.k. "Höga kusten" i Ångermanland, vilket bl.a. syftar till att för framtiden säkerställa en eller flera noga utvalda fäbodmiljöer.

Hittills har bland de 6.062 fäbodan som framkommit under inventeringsarbetet nästan hälften eller 2.580 kunnat införas på egna nålkort i A4-format med mer eller mindre fylliga uppgifter inklippta. Till varje nålkort hör ett eller flera bilagekort för mer omfattande uppgifter, källhänvisningar samt eventuella foton.

Landskapsvis fördelar sig registreringsresultaten sålunda:

Fäbodan varav på nålkort		
Gästrikland	461	223
Hälsingland	694	409
Härjedalen	387	247
Jämtland	2.083	698
Lappland	379	157
Medelpad	417	258
Norrbottn	229	164
Värmland	541	129
Västerbottn	79	36
Ängermanland	792	259

Arbete pågår med Dalarnas fäbodan och sedan återstår nordligaste delarna av landskapen Uppland och Västmanland. (April 1975)

För att med hjälp av inventeringens registrerade vetande möjliggöra ett urval av de fäbodan, som i dag är bäst bibehållna, bäst belägna eller intressantast från kulturhistorisk synpunkt, fordras kännedom om de enskilda fäbodarnas nuvarande tillstånd.

Summary

The state of the Swedish summer-grazing chalets

The following is an account of the summer-grazing chalet inventory carried out by the Nordic Museum.

Migratory summer grazing is a very old form of animal husbandry which has been in general use in Norrland and the northern part of Svealand. Conditions have been rather poor or, perhaps, non-existent for grain cultivation in this part of the country. As a result, livestock husbandry has long dominated agriculture here. The cultivated

Genom utsändande av frågelistor dels till Nordiska museets ortsmiddelare och dels till Fäbodkommitténs ordsombud har aktuell svarsuppgifter inkommit, vilka varit betydelsefulla för inventeringsarbetet.

I samarbete med Samfundet för hembygds-vård avser fäbodinventeringen att stimulera hembygdsföreningar och studiecirklar att på sitt program ta upp studiet av hembygds fäbodan med ledning av den studievägledning som är under utarbetning. Museet hoppas härigenom få in ett rikt och för inventeringen betydelsefullt material. Speciellt viktigt är att då få svar på frågan "Hur står det till med våra fäbodan?"

Genom ekonomiskt stöd från följande stiftelser och fonder har fäbodinventeringen kunnat bedriva sitt arbete:

K. Gustaf VI Adolfs 80-årsfond
Magn. Bergvalls Stiftelse
Olle Engkvist fond
Helge Ax:son Johnsons Stiftelse
Stiftelsen J. C. Kempes Minne
Knut och Alice Wallenbergs stiftelse
Ählén-stiftelsen

Litteratur

Lidman, Hans, Fäbodan. LTs Förlag 1963.
Lidman, Hans & Nyman, Anders, Fäbodminnen. LTs Förlag 1965.

land was mainly used for the cultivation of cereals. Consequently, the cattle had to be driven to remote pastures during the summer—to the summer-grazing chalets. Since these summer-grazing chalets were often difficult of access and located at considerable distances—sometimes a dozen miles or more from the farm—the milk had to be processed in the summer-grazing chalet to less perishable products such as butter and cheese and to whey-cheese or whey-butter.

Animal husbandry based on summer-grazing chalets does not suit the rational agricultural methods in use today. As a result these chalets have fallen into disuse, one by one. If a chalet of this type is deserted and the buildings are no longer used, decay soon sets in and the countryside undergoes a change as grazing and hay-making come to an end. The forest encroaches amongst the buildings and closes off views which are frequently panoramic. Fortunately interest in taking care of and making use of the buildings and attractive environments, which the summer-grazing chalets comprise, is on the increase.

At a meeting held in the spring of 1972 between representatives for the summer-grazing chalet committee of the Swedish Homestead Society, the Central Office of National Antiquities and the Nordic Museum it became clear that there was an urgent need for a comprehensive inventory of the material on summer-grazing chalets which had been collected in museums, archives and institutions. With the aid of funds placed at the disposal of the Nordic Museum, the museum was able to start the inventory work, which was named: "Summer-grazing chalets as agricultural

premises." The purpose of the inventory was to compile and process the plentiful material which had thus far been gathered on summer-grazing chalets so as to make possible a correct assessment of which chalet premises should be conserved within the framework for the general management of cultural and natural resources and which premises would be suitable for leisure-time use.

During the inventory work it proved necessary to supplement material from chalets of particular interest and to bring the material up to date. It was, for example, important to investigate the state of the chalets which were examined and documented 40–50 years ago by the Nordic Museum. In those days, the chalets were imposing premises in full use and with their buildings intact. Of the 6062 chalets so far surveyed during the inventory work, almost half or 2580 have been listed on needle cards of A4 sheet size which contain more or less comprehensive details. Each needle card has one or more appendix cards for more extensive details, references and photographs, if any.